

С.І. МЕШКОВАЯ, канд. іст. наук, доцент НТУ «ХПІ»

АНАЛІЗ ПРИЧИН РЕФОРМИ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКОВНОЇ ШКОЛИ 1867 - 1869 РР.

У статті, на підставі надрукованих та архівних джерел, визначені й проаналізовані головні причини духовно-навчальної реформи 1867-1869 рр. в Російській імперії.

В статье, на основе опубликованных и архивных источников, выявлены главные причины духовно-учебной реформы 1867-1869 гг. в Российской империи.

In this paper, based on historical sources, the main reasons for the spiritual and educational reform 1867-1869 in the Russian Empire were identified.

Починаючи з часів правління Петра I, реформування системи освіти в Російській імперії, невід'ємною складовою якої була православна духовна освіта, здійснювалося з регулярною періодичністю. Втім, не завжди реформи мали прогресивний характер, що призводило до вагомих недоліків і, в решті решт, підривало позиції Православної Церкви як ідеологічного оплоту імперського уряду. Це, насамперед, стосується реакційної релігійно-церковної політики Миколи I та його найближчого оточення. Аналіз поглядів і свідочств релігійних та світських діячів XIX ст. (М.Руновського, Архімандрита Хрисанфа (Ретивцева), С.І.Сичугова, М.П.Огарьова, М.Аммосова, М.Дієвського, Б.В.Тітлінова, І.П.Павлова, Е.Ессена, В.С.Печеріна), дозволяють в повній мірі зрозуміти проблеми православної церковної школи, які накопичилися до 1855 р., виокремити причини її занепаду і необхідності термінового здійснення докорінних перетворень.

Напередодні процесу лібералізації суспільно-політичного життя в імперії, пов'язаного з ім'ям Олександра II, становище Російської Православної Церкви, духовенства та церковної школи можна охарактеризувати як критичне. Корпоративність спадкового духовного стану, суворо становий характер церковної школи, де й теоретичний, й практичний курси навчання були пристосовані лише до потреб духовного служіння, досягли найвищої точки і спровокували формування своєрідної «кастовості» російського православного кліру [1, с. 610]. Саме станова відсталість і кастові погляди, на думку ректора санкт-петербурзької духовної семінарії Архімандрита Хрисанфа, культивували у священнослужителів життєву інерцію та панічну боязнь втратити зв'язок зі своїм середовищем [2, с. 373]. Втім і в середині цього середовища панував церковно-ієрархічний режим, чітко простежувалася майнова диференціація: з одного боку – привілейовані єпископат і чернецтво, з іншого – численне парафіяльне духовенство, яке отримувало мізерне казенне жалювання. Важке матеріальне становище пересічних священників породжувало неконтрольоване зростання хабарництва та здирництва. Досить різко з цього приводу висловився Н.П.Огарьов: «Синод і духовенство виховують у своїх семінаріях ... неосвічених попів, які вважають, що їх уявна вченість для того створена, щоб дати їм право збільшувати плату за церковні треби до крайнього утиску народу ...» [3, с. 27-

28]. Більш лояльною є точка зору радянського історика І.М.Троцького, який не бачив різниці між важким життям парафіяльного духовенства та не менш важкими умовами селянського побуту і через це в певній мірі виправдовував священиків, змушених шукати сумнівні засоби існування [4, с. 30]. Але в будь-якому випадку серед російського духовенства було «так багато дбаючих тільки про свої утробы попів і так мало симпатичних, відданих своєму високому служінню, добрих пастирів!» [5, с. 202].

Ідея підготовки в церковній школі «істинно народних пастирів», яку свого часу висунув Обер-Прокурор Н.А.Протасов, не тільки не покращила ситуацію, а навіть викликала зворотну реакцію. Основна маса малограмотних священиків обмежувалася лише млявим, байдужим виконанням професійних обов'язків, порушуючи елементарні християнські та етичні норми, внаслідок чого російське духовенство майже повністю втратило свій авторитет, вплив і повагу в народі, служило уособленням жадібності, невігластва, фарисейства і безлічі інших пороків, викликало ненависть та агресію у прочан [6, с. 478; 5, с. 138].

Падіння авторитету православного кліру спостерігалось і серед більш прогресивних верств суспільства, представники якого відкрито висловлювали зневажливе, а іноді і відверто презирливе ставлення до всього духовного стану. Пояснення цього факту, передусім, слід шукати у посиленні культурних зв'язків між Росією та Західною Європою, проникнення в імперію передової літератури, революційних та антирелігійних просвітницьких ідей, які мали значний вплив на російську інтелігенцію. Протиставити цьому православне духовенство могло лише мертву схоластику. Протоієрей М.Дієвський зазначав, що священнослужителі постійно піддавалися відкритим нападкам у творах В.Г.Белінського і І.С.Тургенєва, у світських періодичних виданнях, а вихованець церковної школи сприймався як людина незнайома з умовами сучасного життя, а тому не викликаюча до себе симпатій [7, с. 3, 7]. Пояснення цьому М.Дієвський шукав у системі духовної освіти, позбавленої наукового знання: «... для більшого зближення нашої освіти з освіченим суспільством нам необхідний деякий лоск в освіті, який здатні забезпечити лише світські дисципліни, в тому числі, іноземні мови, що стали з 40-х рр. ХІХ ст. чи не розкішшю для священика, особливо сільського» [7, с. 14]. Ця точка зору відображала погляди найбільш передових представників Російської Православної Церкви, які нерозривно пов'язували престиж духовенства з посиленням загальноосвітнього компонента церковної школи.

Але криза духовної освіти мала й більш серйозні наслідки, що проявилось, наприклад, в різкому зниженні ефективності боротьби православного кліру з прозелітичною діяльністю неправославних конфесій на території Російської імперії, насамперед, католицької та протестантської. Особливо небезпечна в цьому відношенні ситуація склалася в так званому Західному краї Росії, зокрема, в російській Галичині, де католицька пропаганда відрізнялася дуже високою активністю і, за даними на 1861 р., 93 600 українців і росіян уже сповідували католицизм [8, с. 266]. На початку 60-

х рр. ХІХ ст. протестантська пропаганда майже без перешкод дісталася навіть таких віддалених регіонів як Казань, Тобольськ, Омськ та Оренбург [8, с. 257-259]. За цих умов, від місцевого парафіяльного духовенства потребувався високий рівень професіоналізму. Однак православні священики, на відміну від католицьких і протестантських, в більшості своїй демонстрували невігластво, байдужість, апатію, бездіяльність [9, с. 631]. Нездатність православного духовенства захистити свою релігію була прямим наслідком кризи російської духовно-навчальної системи, яка готувала напівграмотних, ледь володіючих азами примітивних знань «фахівців».

Деградація церковної школи і падіння рівня освіти православного духовенства стали ще більш помітними на тлі розквіту наукової думки в Росії. Зростання промислового виробництва та практичних потреб держави, величезні досягнення західноєвропейських вчених зумовили розвиток наукових досліджень російських науковців у галузі геології, механіки, хімії, фізики, медицини, біології. У другій половині 50-х - 60-ті рр. ХІХ ст. російська наука збагатилася видатними відкриттями хіміків А.М. Бутлерова та Д.І. Менделєєва, фізіолога І.М. Сеченова, математика П.Л. Чебишева, хірурга Н.І. Пирогова, фізика А.Г. Столетова. У цей період свій шлях в науці починали молоді вчені, чиї досягнення припали на наступні десятиліття – біологи А.О. і В.О. Ковалевські, І.І. Мечников, натураліст К.А. Тімірязєв, фізики П.М. Яблочков та А.Н. Лодигін. У Росії зародилося покоління молоді, для якого, за словами історика науки Б.Г. Кузнєцова, «Дарвін був не тільки видатним біологом, а й суспільним прапором» [10, с. 142]. За цих умов консерватизм православної церковної школи став не просто помітним, а непристойно нав'язливим. «Горезвісна гомілетика, застаріле богослов'я ... критика світської філософії – це ганчір'я приходило у повну суперечність з економічним розвитком країни», – писав ректор Академії мистецтв Е. Ессен [11, с. 9-10]. Церковна школа опинилася в стані штучної ізоляції від досягнень наукової думки, що підривала основи християнського догматизму. Юнацтву як і раніше вбивали в голови схоластичні знання, які йшли врозріз з новітніми науковими відкриттями і не відповідали прогресивному духу часу. Тільки в другій половині 60-х рр. ХІХ ст. деякі церковні періодичні видання почали робити перші боязкі спроби примирити науку і релігію. Так, в журналі Харківської семінарії «Духовний вісник» в 1866 р. без указання авторства була надрукована стаття, в якій досить наївно і непереконливо доводилася відсутність суперечностей між природничими науками і релігійним розумом [12]. Невідомий автор висунув два аргументи. По-перше, на його думку, хоча наука і «зайнята пошуком безпосередніх причин і законів на основі ... фактів, а релігія – першопричини і кінцевої мети буття, в цілому, обидві вони є різновидами розумової діяльності»; по-друге, діяльність цілого ряду вчених, які не заперечували існування Бога – Декарта, Ферма, Ампера, Ньютона – виключає факт конфронтації релігії і науки; але найбільш важливим доказом їхнього союзу автор вважав слова Лейбніца, який назвав Бога «вічним геометром» [12, с. 403-404]. На жаль, навіть така точка зору не стала визначальною для системи духовної освіти.

Однак, якщо на офіційному рівні проникненню наукових знань у церковну школу вперто перешкоджали, то захистити кожного окремого учня від суспільного життя та його передових проявів виявилось неможливим, а тому наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. краща частина духовного юнацтва потрапила під вплив нових суспільно-політичних і культурних тенденцій. Фізіолог І.П.Павлов, який в 1860-1869 рр. навчався в Рязанському духовному училищі та в Рязанській духовній семінарії, згадував: «Під впливом літератури шістдесятих років, особливо Писарева, наші розумові інтереси звернулися у бік природознавства, і багато хто з нас ... вирішили вивчати ... природничі науки» [13, с. 23]. У Пермській семінарії поширеним явищем стало захоплення найбільш здібних вихованців ліберальної літературою [14, с. 17]. Збереглися відомості про те, що серед семінаристів, наприклад, вологодських, поширювався щомісячник соціал-демократичного напрямку «Дзвін» [14, с. 18]. Залучення учнів церковної школи до суспільного життя викликало серед них великий резонанс. Виховані в умовах єзуїтського благочестя, примусової церковності і поліцейсько-дисциплінарних порядків, окремі представники духовного юнацтва поряд з університетською молоддю взяли активну участь у політичних виступах 1861-1862 рр. [15, арк. 1-5; 14, с. 12, 14]. Разом з розповсюдженням забороненої літератури, акціями на підтримку селянства, висуванням антиурядових гасел, учні духовних академій і семінарій незмінно висували "шкільні" вимоги [14, с. 14].

Регресивний характер ключових принципів православної духовної освіти з особливою силою проявився в перше десятиліття правління Олександра II, який ознаменувався лібералізацією внутрішньої політики та початком реформаторських процесів. Різкий контраст між похмурою миколаївською Росією і Росією епохи Олександра II дуже емоційно зумів підкреслити В.С.Печерін (екстраординарний професор Московського університету, що згодом став католицьким священником): «... лише тільки зацарював Олександр II, то раптом від цієї німої російської могили повіяв ранковий вітерець світлого Христового воскресіння ... Російський народ воскрес!» [16, с. 265]. Подібні настрої були обумовлені початком корінних перетворень у всіх сферах життя держави. Продиктовані загрозою перетворення Росії на другорядну державу, буржуазно-демократичні реформи 60-70-х рр. XIX ст. розглядалися урядом як засіб для всебічного розвитку імперії, яка вже помітно відставала від провідних капіталістичних держав в економічному та суспільно-політичному відношенні.

У цих умовах консерватизм Руської Православної Церкви і схоластичність церковної освіти прийшли в різке протиріччя з процесами модернізації, що почалися. Більшість духовенства, особливо вища церковна ієрархія, продемонстрували певну відстороненість від громадського життя, нездатність зайняти провідну позицію у вирішенні нагальних проблем відомства православного сповідання. Даний факт цілком зрозумілий. Перш за все, російська Церква продовжувала виступати в ролі берегині християнських догм, пасивно реагуючи на зміни політичних пріоритетів у державі. Тим більше, процеси секуляризації суспільного, духовного і політичного життя в

Росії йшли випереджаючими темпами, що призвело до вимушеної відстороненості православного духовництва від участі в цих процесах. А крім того, Російська Православна Церква була частиною державного апарату і ця залежність також провокувала її інертність, незацікавленість у модернізації. Ось чому саме світська влада, в рамках буржуазно-демократичних реформ 60-70-х рр. XIX ст., здійснила цілий ряд церковно-релігійних перетворень, у тому числі реформу православної церковної школи з метою створення універсальної системи духовної освіти, поліпшення якості професійної підготовки священнослужителів, відродження авторитету Церкви і духовенства, посилення їх роль і впливу в суспільстві.

Таким чином, напередодні реформи православної церковної школи 1867-1869 рр. чітко намітилася низка найважливіших причин, що зумовили її необхідність. Серед них: а) деградація російської системи православної духовної освіти, поглиблення її схоластичності, відірваність від передового наукового знання; б) включення до складу Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. значних територій з неправославним, головним чином, католицьким і протестантським населенням, що спричинило активізацію діяльності цих конфесій та їх вплив на певні прошарки російського суспільства, особливо інтелігенцію, в) зміцнення зв'язку Росії з Заходом і поширення в російському суспільстві ідей французької революції і французького просвітництва, які кидали виклик догматам церковної ідеології; г) загострення невідповідності між інертною, консервативною позицією Російської Православної Церкви і процесами модернізації, що охопили всі сфери життя Російської держави на початку 60-х рр. XIX ст.; д) підйом революційного руху в Росії та залучення до нього учнів православних духовно-навчальних закладів. Все це зумовило гостру необхідність у руйнуванні старої системи православної духовної освіти і здійсненні її докорінного реформування.

Список літератури: 1. Руновский Н. Сословная замкнутость белого духовенства в России и меры к ослаблению ее в царствование Императора Александра II в связи с вопросом о наследственности духовного звания / Н.Руновский // Странник. – 1897. – № 1. – С. 602-617; 2. Речь при окончании первого учебного года после преобразования с.-петербургской семинарии, сказанная 28 июня 1869 года ректором о.-Архимандритом Хрисанфом // Харьковские епархиальные ведомости. – 1869. – Т. 7. – № 15. – С. 368-373; 3. Огарев Н.П. Что бы сделал Петр Великий? / Н.П.Огарёв // Огарев Н.П. Избранные социально-политические и философские произведения. – М.: Политиздат, 1956. – С. 24-30; 4. Троцкий И.М. III Отделение при Николае I / И.М.Троцкий // Троцкий И.М. III Отделение при Николае I. Жизнь Шервуда Верного. – Л.: Лениздат, 1990. – С. 11-74; 5. Сычугов С.И. Записки бурсака / С.И.Сычугов – М.; Л.: Academia, б.г. – 356 с.; 6. Духовно-учебная реформа // Православное обозрение. – М., 1869. – Ч. 1-6. – С. 474-490; 7. Диевский М. Письма священника к своему собрату по школе и по службе / М.Диевский // Странник. – 1869. – № 1. – С. 1-20; 8. Известия // Духовный вестник. – Харьков, 1863. – Т. 4. – С. 248-270; 9. Аммосов Н. Заметки / Н.Аммосов // Духовный вестник. – Харьков, 1863. – Т. 5. – С. 625-642; 10. Кузнецов Б.Г. Очерки истории русской науки / Б.Г.Кузнецов – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – 172 с.; 11. Эссен Э. Предисловие / Э.Эссен // Титлинов Б.В. Молодежь и революция: Из истории революционного движения среди учащейся молодежи духовных и средних учебных заведений. 1860-1905. – Л.: Гос. изд-во, 1924. – С. 5-10; 12. Результаты современного естествознания по отношению к основным истинам религии // Духовный вестник. – Харьков, 1866. – Т. 15. – С. 403-413; 13. Иван Петрович Павлов. Автобиография // Иван Петрович Павлов (1849-1936) / Под ред. С.И. Вавилова. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – С. 23-26; 14. Титлинов Б.В. Молодежь и революция: Из истории революционного движения среди учащейся молодежи духовных и средних учебных заведений. 1860-1905 / Б.В.Титлинов. – Л.: Гос. изд-во, 1924. – 170 с.; 15. Российский Государственный Исторический Архив (далее – РГИА). Ф. 802: Учебный Комитет. Оп. 8. Д. 24 500; 16. Печерин В.С. Замогильные записки / В.С.Печерин // Русское общество 30-х годов XIX в.: Мемуары современников / Под ред. И.А. Федосова. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – С. 148-311.